

## ІДЕОЛОГІЯ АНАРХІЗМУ В ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ: В ПОШУКАХ ІДЕЙ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

*У статті розглядається місце ідеології анархізму в історії політичної думки України, наголошується на недостатній увазі дослідників-політологів до проблеми українського анархізму. Визначаються основні ідейні положення деяких представників українського анархізму (духобори, махновський рух) у контексті проблеми становлення громадянського суспільства та місцевого самоврядування в сучасній Україні.*

**Ключові слова:** ідеологія анархізму, духобори, махновський рух, українська політична думка, громадянське суспільство.

*В статье рассматривается место идеологии анархизма в истории политической мысли Украины, подчеркивается недостаточное внимание исследователей-политологов к проблеме украинского анархизма. Определяются основные идейные положения некоторых представителей украинского анархизма (духоборы, махновское движение) в контексте проблемы становления гражданского общества и местного самоуправления в современной Украине.*

**Ключевые слова:** идеология анархизма, духоборы, махновское движение, украинская политическая мысль, гражданское общество.

*The article considers the place of an ideology of anarchism in the history of Ukrainian political thought, highlights the lack of attention of researchers in political science to the problem of Ukrainian anarchism. The Author defines the basic ideological position of some representatives of the Ukrainian anarchist (Doukhobors, Makhno movement) in the context of forming the civil society and local government in modern Ukraine.*

**Key words:** ideology of anarchism, Doukhobors, Makhno movement, Ukrainian political thought, civil society.

Після виходу України на демократичний шлях розвитку надзвичайно актуальною постала проблема розбудови громадянського суспільства в нашій державі. Проте труднощі, які виникли в ході цього процесу, змусили дослідників активно зайнятися даною проблематикою.

Протягом останніх десятиліть простежується тенденція, яка проголошує, що, окрім шляху до побудови національної української держави, заснованої на ліберально-демократичних принципах, наше суспільство не має жодних альтернатив розвитку. Це призводить до того, що всі ідеї, які не несуть у собі «державницьких» та /або «національно орієнтованих» концепцій, мимоволі є виключеними з наукового обігу. Особливо гостро це проявляється в дослідженні історії політичної думки. Зокрема, одним із малодосліджених напрямків стала ідеологія українського анархізму.

Дійсно, ідеологія анархізму в Україні у вітчизняній науковій літературі висвітлена недостатньо. Винятком можуть бути історичні дослідження М. Боровика [1], О. Лебеденка [3],

І. Назарова [4] та А. Шубіна [10] та деяких інших науковців. Проте всі вони більшою мірою досліджують анархізм як політичний рух і меншою аналізують його ідейні основи. Співвідношення ж ідей анархізму з проблемами сучасності (наприклад, процес формування громадянського суспільства), взагалі займає опосередковане місце в їхніх дослідженнях. Щоправда, можна згадати роботи О. Ситника [8] та В. Чопа [9], які певним чином торкаються ідейних основ анархістського руху на Україні. Але все одно більшість цих досліджень виконано істориками, політологами, на жаль, лише починають вивчати дану проблематику. І це враховуючи той факт, що інші концепції (наприклад, В. Липинського, І. Франка, Д. Донцова та ін.), які стали надбанням української політичної думки, вже давно знайшли своє найповніше відображення у сучасному науковому дискурсі.

Тому в даній роботі спробуємо: по-перше, зрозуміти, чи обґрунтована недостатня увага дослідників політичної думки України до проб-

леми українського анархізму; по-друге, з'ясувати, які ідейні положення анархізму можуть бути корисними при дослідженні проблем сучасного українського суспільства.

Перша проблема, яка постала в контексті даного дослідження, полягає в тому, що практично жоден посібник з історії української політичної думки не містить згадки про розвиток ідеології анархізму в Україні. І це незважаючи на те, що вищезгадані історичні дослідження підтверджують факт – анархізм (особливо махновський рух у період 1919-1920-х років) був впливовою політичною силою на території України зі своїм ідейним підґрунтям. Як стверджує В. Зотов, історія політичної думки є частиною політичної історії, «але це особлива, відносно самостійна частина, пов'язана з розумовою діяльністю людей, з їх свідомістю і пізнанням світу і самих себе» [2, с. 16]. Натомість, досліджуючи наукові роботи з політичної думки України, можна дійти висновку, що даний напрямок вітчизняної політичної науки досліджує більшою мірою становлення та розвиток ідеї української державності, аніж усю сукупність політико-правових ідей та концепцій минулих епох, не прагнучи відобразити в історії ідей історію України в цілому.

Відсутність згадок про анархістські ідеї певним чином підтверджує цей висновок, хоча немає жодних труднощів, аби доказати, що анархізм (хоча й не пропагує ідею української державності) є рівноправною частиною української політичної думки, як і інші ідейно-політичні концепції. Зокрема, це можна зробити на прикладі махновського руху. Для цього потрібно лише довести наступне: 1) що махновський рух діяв на території України, або був українським за своєю суттю; 2) що ідейно він базувався не лише на здобутках російських анархістів М. Бакуніна, П. Кропоткіна, Л. Толстого, а й мав власних ідеологів, які залишили після себе самобутню ідейно-теоретичну спадщину.

Отже, по-перше, махновський рух дійсно діяв на території України і був українським за своєю суттю. Як зазначає О. Ситник, з 1919 року махновці самоідентифікували себе як українці. Це відбилося в назві їх військової організації (Револьюційна Повстанська армія України), що відверто називала себе українською [8, с. 79]. По-друге, махновський рух дійсно мав власних ідеологів, які залишили після себе цікаві доробки з проблем облаштування анархістського суспільного ладу в Україні. Зокрема, варто згадати самого Н. Махна, П. Аршинова, В. Волина та ін. Найбільш повно доктрина українського анархізму відображена у «Проекті Декларації Револьюційної Повстанської армії України» [6] та в «Організаційній платформі Всезагального союзу анархістів» [5].

Таким чином, обґрунтувавши ту позицію, що анархістська ідеологія є невід'ємною складовою української політичної думки, можна розглянути певні ідейні положення анархізму, які можуть бути корисними при дослідженні проблем сучасного українського суспільства.

Зародження анархізму як світогляду частини суспільства в нашій країні пов'язане з виникненням і поширенням духоборства (друга половина XVIII ст., східні й південно-східні регіони України). Саме духобори першими приходять до думки, що сили індивіда найбільш досконало розвиваються в умовах повної свободи, і отже, суспільство повинно утримуватися від будь-якого втручання в автономію індивідуумів. У діяльності секти духоборів уперше проявилися риси анархічного характеру, які несли в собі протест проти самодержавства, суспільного гніту й утверджували думку про необхідність організаційного об'єднання.

Духоборство охопило східні й південно-східні регіони України, а потім проникло в Росію. В основу вчення духоборів покладено думку про те, що в душі людини перебуває сам Бог, й він і тільки він направляє людину своїм словом. Усі люди від народження рівні між собою. Держава є гальмом у розвитку людини, бо сприяє поділу суспільства на бідних і багатих. Влада, вважали духобори, потрібна лише для приборкання злочинців. Організаційну і регулюючу роль покликана здійснювати духоборська община.

Вивчаючи всі рівні й форми життя духоборів, учені відзначають значні господарські успіхи общини. Багато дореволюційних істориків, економістів звертали увагу на «економічне диво», яке стало реальним чинником діяльності духоборів. Утім, офіційна влада ставилася до духоборів негативно і переслідувала їх, тому духобори змушені були емігрувати, але їхня ідеологія певною мірою заклала основи для майбутнього поширення анархічних ідей у цьому регіоні [3, с. 1].

У XIX ст. анархізм в Україні перебував під великим впливом головних ідеологів світового анархізму. Дуже популярними в середовищі інтелігенції стали ідеї П.-Ж. Прудона, В. Годвіна й особливо М. Бакуніна. Праці теоретиків анархізму починають вивчатися в народницьких гуртках різних напрямків. Проте «ходіння в народ» (мирна пропаганда ідей серед населення) зазнало певної невдачі, тому на початку XX ст. анархізм в Україні стає на рейки тероризму. Так, В. Савченко у своїй статті називає 1905-1909 рр. «п'ятиріччю терору» [7]. Проте він же зазначає, що в ті часи прихильниками терористичної тактики були не тільки анархісти, а й більшість лівих рухів, зокрема й «есери».

Після революції 1917 р. анархістські організації швидко відновили свою діяльність. Найбільшою активністю з-поміж них виділялася група анархістів-комуністів, очолювана Н. Махном. Одним із ідеологів махновського руху був П. Аршинов. Результатом спільної праці Н. Махно та П. Аршинова стали згадувані «Проект Декларації Револьюційної Повстанської армії України» (1919 р.) та «Організаційна платформа Всезагального союзу анархістів» (1926 р.).

У цих працях основну увагу приділено опису ідеального суспільного ладу, визначаються меха-

нізми організації суспільного співжиття. Показовим є те, що творці «Проекту...» розмежують «радянську владу» і «політичну владу». Ради, утворені на добровільних засадах, не можуть бути політичними інституціями, які диктують свою волю населенню, «вони є лише дорадчо-виконавчими органами, які регулюють живу господарську діяльність на місцях» [6, с. 359]. Ідеальним суспільним ладом для авторів був анархічний комунізм, який «допускає, що єдиним творцем усіх суспільних цінностей є праця», а його економічно і соціальною базою є «побудова органів народного господарства на основі рівності самоврядування трудових класів» [5, с. 475].

Також значна увага приділяється тому, що справжнє анархістське суспільство неможливо побудувати без вільного прагнення трудових мас утворювати самоорганізовані об'єднання (ради) задля реалізації спільних інтересів: «якщо створення його [радянського устрою] стане дійсно вільною справою робітничих і селянських мас, без примусу і довільного втручання будь-яких політичних партій або органів влади, то дуже скоро вдасться налагодити суспільно-господарський апарат на засадах соціальної рівності, справедливості і братерства» [6, с. 359].

Не варто забувати і про те, що П. Аршинов та Н. Махно вперше серед теоретиків та практиків анархізму розробили концепцію ідеального суспільного ладу, ґрунтуючись не тільки на власних уявленнях, а й на досвіді – реальній спробі втілити в життя основні принципи анархічного комунізму. В результаті, аналізуючи свої

перемоги та невдачі в процесі розбудови анархістського способу організації життя суспільства, вони приділили велику увагу захисту здобутків революційних перетворень від реакційних сил, вважаючи цю проблему корінною.

Таким чином, по-перше, в ідеях анархізму детально описується організація співжиття общини (в усіх її сферах – політичній, економічній, соціальній), що в існуючому нині характері речей відповідає організації місцевого самоврядування. По-друге, оскільки анархізм виступає проти державної організації суспільства, яка має примусовий, насильницький характер, і абсолютизує поняття свободи (перш за все, свободи особистості), його теоретики при розробці певної моделі суспільного ладу приділяють велику увагу необхідності внутрішньої перебудови особистості, необхідності подолати несвідомість, байдужість народних мас до вирішення власної долі, до покращення свого життя за рахунок власних сил, самотійно, не сподіваючись на допомогу влади – все це зараз називається не інакше, як «розбудова громадянського суспільства» (надзвичайно болюча проблема для сучасного українського суспільства).

Отже, вищезазначене свідчить, що сучасні дослідники певним чином недооцінили деякі аспекти анархічної ідеології. Тому необхідно більш детально розглянути погляди теоретиків анархізму в контексті реформування та ефективного функціонування місцевого самоврядування, а також в контексті розбудови громадянського суспільства.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Боровик М. Анархістський рух в Україні (1917-921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / М. Боровик. – К., 2002. – 19 с.
2. Зотов В. Д. Десять тезисов изучения истории политической и правовой мысли / В. Д. Зотов // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 1999. – № 1. – С. 16–23.
3. Лебеденко О. Анархісти в Україні у другій половині XIX ст. / О. Лебеденко, М. Швенько // Історія України. – 2001. – № 21–24. – С. 1–3.
4. Назаров И. Идеология и политическая практика махновского движения: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Икентий Юрьевич Назаров. – Москва, 2006. – 191 с.
5. Организация Платформа Всеобщего союза анархистов // Анархисты. Документы и материалы. 1883-1935 гг. Т. 2. 1917-1935 гг. – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 471–494.
6. Проект декларации Революционной Повстанческой армии Украины (махновцев) // Анархисты. Документы и материалы. 1883-1935 гг. Т. 2. 1917-1935 гг. – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 354–361.
7. Савченко В. Жертвопринесення революції. Маргінальні терористи «південного» анархізму: «П'ятирічка терору» (1905-1909 рр.) в Україні [Електронний ресурс] / В. Савченко // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2002. – № 25. – Режим доступу до журналу: <http://www.ji.lviv.ua/n25texts/savchenko.htm>.
8. Ситник О. Ідеологія анархістського руху в Україні періоду 1917–1921 років / О. Ситник // Схід. – 2009. – № 5 (96). – С. 78–80.
9. Чоп В. Проблема місцевого самоврядування в ідеології та політичній практиці махновського руху (1917–1921 рр.) / В. М. Чоп // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Вип. VIII. – Запоріжжя, 1999. – С. 39–46.
10. Шубин А. Анархистский социальный эксперимент. Украина и Испания. 1917–1939 годы / А. В. Шубин. – М.: ИВИ РАН, 1998. – 232 с.

Рецензенти: Колісниченко А. І., д.і.н., професор;  
Курілло В. Є., к.і.н., доцент.

© Шкірчак С. І., 2010

Стаття надійшла до редколегії 10.11.2010 р.